

Waar komen de ambachtsheren eigenlijk vandaan?

Het onderstaande is de tekst van een lezing in het Watersnoodmuseum te Ouwerkerk, op 29 september 2018 gehouden voor een bijeenkomst van ambachtsheren en -vrouwen van enkele Zeeuwse ambachtsheerlijkheden. Ik dank mijn collega Peter Henderikx voor zijn vriendelijke commentaar.

Sedert het gezaghebbende boek van Cees Dekker over *Zuid-Beveland; De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middel-eeuwen* (zie hieronder) is er heel wat meer bekend geworden over die toch wel bijzondere ambachtelijke organisatie in Zeeland. Zeker, zeven- en achttiende-eeuwse auteurs en later Gosses en De Monté ver Loren waren Dekker al voorgegaan en hadden al heel wat bouwstenen neergelegd, maar het eigenlijke, grote werk, de verfijning en detaillering van het fenomeen van de ambachtsheerlijkheden in Zeeland is en blijft tot op heden dit boek over Zuid-Beveland. Peter Henderikx is daar in het eerste deel van de *Geschiedenis van Zeeland* in 2012 vakkundig op doorgegaan.

Ook nu nog zijn er ambachtsheerlijkheden in de provincie Zeeland en speciaal vandaag treffen de rechthebbenden elkaar hier in Ouwerkerk, of misschien moet ik zeggen in Zeeland Beoosten-schelde. Maar ik durf de vraag wel te opperen of zij weten waar degenen die vóór hen deze functie vervulden eigenlijk vandaan komen? Dat is een vraag die u van mij, als mediëvist, verwachten kan.

Daarvoor moeten we terug naar de Middeleeuwen en speciaal naar de elfde en twaalfde eeuw. Verder teruggaan zou eigenlijk ook moeten, maar wordt moeilijk bij gebrek aan voldoende betrouwbare bronnen. En ook de twaalfde eeuw loopt nog niet over van bruikbaar materiaal, zoals kronieken en annalen, oorkonden en archiefbescheiden. Hoe zag Zeeland er toen bestuurlijk gezien uit? Ik heb natuurlijk niet de gelegenheid om in het kader van mijn onderwerp vanmorgen de institutionele en politieke geschiedenis van Middeleeuws Zeeland in extenso te behandelen. Maar enkele feiten moeten inderdaad vermeld worden om het kader te schetsen van mijn thema.

Een kort overzicht van de Middeleeuwse geschiedenis

Zeeland werd lang betwist door de graven van Vlaanderen en Holland. In 1012 werden door keizer en koning Hendrik II van het Duitse Rijk Zeeland Bewestenschelde (Walcheren en de Bevelanden) en het gebied dat later bekend zou staan als de Vier Ambachten beleend aan graaf Boudewijn IV van Vlaanderen. Zeeland Beoosten-schelde (Schouwen-Duiveland en Tholen) stond al vanaf ongeveer 985 onder invloed van de graaf van Holland. Vanaf 1076 was ook Zeeland Bewestenschelde echter in het bezit gekomen van deze graaf, maar dan als leen, gehouden van de Vlaamse graaf. Die bleef dus de leenheer van dit gebied. U begrijpt dat deze situatie tot spanningen en zelfs conflicten aanleiding kon geven, zeker als deze nieuwe leenverhouding zeer moeizaam tot stand was gekomen. En dat was het geval. Een eeuw lang volgden er schermutselingen tussen beide graven; in 1167 was de positie van de Vlaamse graaf zelfs aanzienlijk versterkt omdat de graaf van Holland bij het verdrag van Brugge moest accepteren dat Zeeland Bewestenschelde bestuurd zou worden als een *condominium*, waarbij de soevereiniteit gelijkelijk gedeeld werd door Vlaanderen en Holland. In een groot deel van de twaalfde eeuw had Vlaanderen eigenlijk de overhand, maar met het groeien van de Hollandse macht verschoof het zwaartepunt weer in de dertiende eeuw. Uiteindelijk zag de Vlaamse graaf in 1323 af van al zijn aanspraken op dit gebied en erkende hij het gezag van de Hollandse graaf in Zeeland Bewestenschelde.

Overeenkomsten in ambachten in Zeeland Beoosten- en Bewestenschelde

Wat Dekker al direct opviel bij zijn onderzoek naar de ambachtsheren en ambachten in

Zeeland was de grote mate van overeenkomst in ambachten in Zeeland Bewesten- en Beoostenschelde in de Middeleeuwen. In de kustgraafschappen Holland en Vlaanderen kende men ook een ambachtsheerlijke organisatie, maar die onderscheidde zich, naast allerlei overeenkomsten, toch ook sterk van de Zeeuwse situatie, dus zowel in Beoosten- als in Bewestenschelde. De uniformiteit van deze organisatie in beide delen was opvallend, temeer omdat de staatkundige ontwikkeling van beide delen, zoals we zagen sterk verschillend is geweest. Als men er vanuit gaat dat de Vlaamse graaf de ambachten in hun typische Zeeuwse vorm heeft ingesteld, dan zouden zij alleen in Zeeland Bewestenschelde – immers het door de Vlaamse graaf in de vroege elfde eeuw veroverde gebied – hebben bestaan. De Hollandse graaf zou dan dezelfde instelling in Beoostenschelde hebben ingevoerd. Dit lijkt onwaarschijnlijk.

Even onwaarschijnlijk is het dat de Hollandse graaf, na zijn definitieve verwerving van Zeeland Bewestenschelde in 1323, de ambachtelijke organisatie in heel Zeeland zou hebben ingevoerd. Dekker komt dan ook tot de conclusie dat de Zeeuwse ambachten niet door een Vlaamse of Hollandse graaf zijn ingesteld in de twaalfde of dertiende eeuw, maar dat zij al in een of andere, laten we Dekkers woorden aanhalen, 'embryonale vorm' bestonden, dus vóórdat de graven vaste voet in Zeeland kregen. Dit is dus een zeer opmerkelijk gegeven!

De 'ijzeren', tiende eeuw

Het blijkt dus, dat we te maken hebben met een zéér oude organisatie, zeker stammend uit de tiende eeuw, die de graven, toen zij Zeeland in bezit namen daar reeds aantroffen. En zo zijn we dan toch nog in die duistere tiende eeuw beland. Wat kunnen we daar, weliswaar tastenderwijze, nog over zeggen? In ieder geval hebben deze gebieden ooit onder het gezag van de koning gestaan, dat is zeker. Maar de tiende eeuw is bij uitstek een periode, waarin er sprake is van grote en kleine machtsverschuivingen in heel West-Europa, waarbij de centrale macht (die van de koning) sterk verzwakt en waaruit vervolgens een aantal regionale mannetjesputters als landsheren in wording (graven) boven komt

drijven door kleinere en minder machtige heren te verslaan, hen ondergeschikt te maken of hun gebied in te lijven. Het wapengekletter van de 'warlords' is in deze eeuw niet van de lucht, vaak is er maar één recht dat geldt, en dat is het recht van de sterkste. Kortom, niet voor niets spreekt de Gentse mediëvist Ludo Milis van 'de ijzeren eeuw'.

In Zeeland, zowel Bewesten- als Beoostenschelde, is de Duitse koning in die tijd niet meer het aanknopingspunt voor zijn onderdanen, want hij laat het afweten, zeker tot het laatste kwart van die eeuw. We kunnen zelfs spreken van een gezagsvacuüm, ontstaan door die afwezigheid van de vorst, maar ook door invallen van de Vikingen, al begonnen in de negende eeuw, en door de tol die het steeds binnendringende water van de Noordzee opeist. Men moet zich zien te redden in deze periode zonder effectief centraal gezag en dus zoeken de mensen steun en hulp in de buurt, bij mensen die nog over enige rijkdom beschikken en of bescherming kunnen bieden tegen een chaotische buitenwereld. Lokale heren, plaatselijke machthebbers komen boven drijven, vaak (maar lang niet altijd) personen die al in rustiger tijden een functie of machtspositie bekleedden, zoals de ambtenaren op de koninklijke domeinen, de beheerders van plaatselijke bezittingen van grote en kleine abdijen en kerken, houders van *beneficia* (lenen) en rijke grondbezitters. Zij bieden een toevluchtsoord aan de plaatselijke bevolking in tijden van nood in hun versterkte behuizingen, en zij organiseren in de loop van de tijd kleine eenheden van weerbare mannen in de strijd tegen het water, tegen een eventuele vijand, loslopende en muitende soldaten, criminelen en ander gespuis. Het is niet zeker of zij al in de tiende eeuw de grafelijke bede bij de niet-edele inwoners van hun ambacht innen. Later zal dit wel gebeuren. In die tiende eeuw moeten deze leiders hun van rechtswege gedelegeerde rechten hebben toegeëigend dan wel geësurpeerd, hun functie erfelijk hebben gemaakt en de lokale bevolking tot een zekere mate van afhankelijkheid hebben gedwongen. Waarbij zeker ook de bevolking vrijwillig hun bescherming kan hebben ingeroepen. Een merkwaardige bijzonderheid, waarop ik al eens eerder mocht wijzen is, dat die onedele inwoners van het ambacht in de bronnen als *amici* (letterlijk: vrienden) geboekstaafd staan.

Dat is in deze context natuurlijk een gevaarlijke term, want hoewel zeker de eerste betekenis niet onbekend moet zijn geweest bij de gebruikers, betekent *amicus/amici* ook (bloed)verwant. In ieder geval is aan de term een positieve betekenis verbonden gebleven en dat zegt misschien wel iets over de relatie tussen de ambachtsheren en hun onderdanen.

Wanneer de bronnen gaan spreken, noemen de bronnen deze leiders aanvankelijk *schulteti*, (ambachts)schouten; pas in de loop van de dertiende eeuw komt de term *domini*, (ambachts)heren, in zwang. Onze ambachtsheren zijn uit deze sociale bovenlaag voortgekomen, zo is toch wel de algemene indruk. Met deze lieden kregen de Vlaamse en Hollandse graven te maken toen zij in Zeeland de lakens wilden uitdelen.

Het ambacht, particulier eigendom

De ambachtsschouten, later ambachtsheren, oefenen vanaf circa 1150 tot in de veertiende eeuw, in hun rechtsgebied (het ambacht) een heerschappij (*dominium*) uit, die dan langzamerhand, zeker in de dertiende eeuw, geïdentificeerd zal worden als lokaal overheidsgezag, als een publiekrechtelijke functie, die deze ambachtsheren in privé eigendom hebben. Zij is inderdaad primair als een schoutfunctie te kenschetsen. Deze functie wordt, zo is bekend, na het overlijden van de ambachtsheren in evenveel delen gesplitst als er zonen zijn! Ze kunnen haar verkopen, vervreemden en in pacht geven, kortom, er alles mee doen en laten wat ze maar willen. Publieke functies, zeg maar ambten, konden in deze tijd wel in pacht gegeven of genomen worden, maar zeker niet erfelijk worden overgedragen of verkocht, althans niet zonder meer. Wat we in Zeeland zien op het lokale vlak is dus uitzonderlijk.

Vierschaarambachten

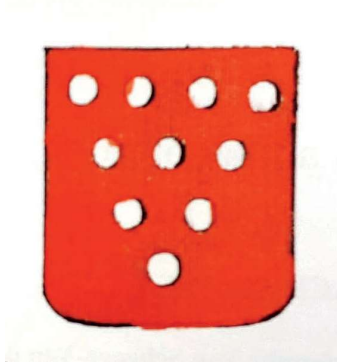
In diezelfde twaalfde eeuw zien we in Zeeland nieuwe rechtbanken opkomen, schepencolleges onder voorzitterschap van een of méér ambachtsschouten. Dekker spreekt dan van 'vierschaarambachten' – vierschaar betekent rechtbank – , omdat zij grotendeels samenvielen met de bestaande parochies en vermoedelijk al uit meer dan

één ambacht hebben bestaan. Toen de samenleving ingewikkelder werd ten aanzien van grondgebruik en grondbezit en vooral ook door de zorg voor dijken en andere waterstaatswerken zal er behoefte zijn ontstaan aan meer waarborgen voor de maatschappelijke vrede binnen de lokale gemeenschappen en aan een betere bestuurlijke en rechterlijke organisatie op regionaal en lokaal niveau. Hoe het proces precies in zijn werk is gegaan kunnen we niet goed volgen.

In grote lijnen hield het ambachtsherlijk gezag in, dat de houders ervan binnen het vierschaarambacht de rechtspraak vorderden, boeten en belastingen inden, zorgden voor de waterstaatkundige huishouding, de verdediging van het gebied regelden, en dikwijls ook een toezicht uitoefenden op de kerk, de kerkelijke belastingen (de tienden) en de parochie (de voorgdij). In het laatste geval gingen hun bemoeienissen veel verder als zij de stichters van de kerk werden. Dan hadden zij zelfs het recht een priester als pastoor voor te dragen bij de bevoegde geestelijke instantie (patronaatsrecht). Zeeuwse plaatsnamen als 's-Heer-Arendskerke, 's-Heer-Hendrikskinderen, Serooskerke, Sinoutskerke, en Wissekerke, dragen hier nog de sporen van. Volgens het geldend gewoonterecht was de aanwezigheid van een parochiekerk een voorwaarde voor de stichting van een vierschaarambacht. Aangezien de ambachten vererfden op alle zonen, nam het aantal ambachtsschouten toe; de bevolking groeide, en nieuwe parochies werden afgesplitst van de moederparochie. Er ontstond dus ook behoefte aan meer vierschaarambachten.

De inbreng van Vlaanderen

Kijken we nu naar Vlaanderen. We zien daar dat de Vlaamse graaf in de twaalfde eeuw in het kerngebied, het Vrije van Brugge (het platteland rond het grafelijke centrum Brugge), de aldaar bestaande ambachtsorganisatie herorganiseerde om de machtige lokale adel zoveel mogelijk uit te schakelen. In Zeeland behoorden alle ambachtsheren tot de adel en zelfs kan men stellen dat de meeste edelen ambachtsheren waren. De Zeeuwse ambachtsherlijke organisatie kon dus *niet* als politiek instrument tegen de adel door de Vlaamse grafelijkheid gebruikt worden! Integendeel, ze versterkte de positie van de adel.

Wapen van de familie Van Schenge
(Zeeland veredelt,
Kroniek van Smallegange).

Zegel met wapen van Dirk van der Goes
(Corpus sigillorum, nr. 873).

Wapen van de familie Van Maelstede
(Zeeland veredelt,
Kroniek van Smallegange).

Toch waren er binnen de stand van de edelen grote sociale verschillen. Volgens het Zeeuwse erfrecht erfden alle kinderen, zonen en dochters, waardoor het adellijk grondbezit versnipperde en vele edelen verarmden. Er was wel een elite binnen de adel, meestal behorend tot de ridderschap. Die bezat veel grondbezit; Henderikx noemt de geslachten Van Kats, Van Souburg, Van der Maalstede, Van Borsele en Van Renesse. Zeker met die groep, allen machtige ambachtsheren, moest de graaf rekening houden, en zich aan de bestaande machtsverhoudingen aanpassen.

Vanwaar dit opmerkelijke verschil tussen Vlaanderen en Zeeland? Dit heeft te maken met het feit dat de grafelijke macht in het Vlaamse kerngebied veel eerder tot ontwikkeling kwam dan in Zeeland, waar de lokale heren, zoals we zagen lang hun gang konden gaan.

Zeeland Bewestenshelde kwam dus aan de Vlaamse graaf in 1012 en werd ingericht als een kasselrij, naar het voorbeeld van de inrichting van de oude delen van het graafschap Vlaanderen. Natuurlijk heeft de Vlaamse graaf geprobeerd om de Zeeuwen aan zich te onderwerpen, maar dit is niet geheel en al gelukt: omstreeks 1060 weigerden de Zeeuwen de graaf belasting te betalen en molesteerden zij zijn afgezanten. De bronnen die over de militaire expeditie die de Vlaamse graaf Robrecht de Fries in 1067 ondernam spreken, geven tegengestelde berichten over de vraag wie gewonnen heeft: de graaf of de Zeeuwen. Er blijkt sprake te zijn van een wankel machtsverevenwicht.

De eerder genoemde kasselrij stond onder leiding van een burggraaf met een rechterlijke

en militaire functie. De kasselrij had een centrale schepenenbank met gerechtsdienaren die de vonnissen overal in Zeeland Bewestenshelde moesten uitvoeren. Deze rechtbank was de voortzetting van het aloude gouding of *placitum generale*, nog stammende uit de Karolingische periode. De Vlaamse graaf heeft deze rechtbank voor Zeeland zelfs verplaatst naar Brugge, om de invloed van de ambachtsheren zoveel mogelijk te beperken. Naast deze rechtbank, bestemd voor heel Bewestenshelde, kwam er nog een rechtbank voor feodale aangelegenheden, het mannengerecht, ofwel de leenhof. Deze laatste instelling dateert pas uit het laatste kwart van de twaalfde eeuw, dus de tijd van het *condominium*, toen de Vlaamse en Hollandse graaf moesten samenwerken in Bewestenshelde.

De feodaliteit in Zeeland: een importartikel

En zo belanden we dan bij het laatste onderdeel van deze voordracht: de feodale verhoudingen in Zeeland Bewestenshelde in verband met de ambachtsheren. Laten we nog even stilstaan bij dit mannengerecht. Deze rechtbank was bedoeld voor alle leenzaken, dat wil zeggen, zaken waarbij de leenmannen van de graaf, zijn vazallen, betrokken waren. De graaf, of zijn plaatsvervanger de burggraaf, was voorzitter, en de oordeelvinders waren ook leenmannen, want het adagium luidde dat alleen gelijken door gelijken konden worden berecht.

Nu bestond er in Zeeland oorspronkelijk géén feodaal ingerichte maatschappij. Er waren dus wel edelen en ambachtsheren, maar die vielen

niet onder een feodaal of leenstatuut. Voor de Vlaamse en Hollandse graven was de feodaliteit niettemin een middel om machtige mannen (edelen) in hun graafschap aan zich te binden door middel van een speciale band, vastgelegd in een wederzijds bekrachtigd contract. De graaf beloofde zijn 'man' bij te staan en te helpen en de 'man' of vazal beloofde zijn heer met raad en daad bij te staan. De relatie die zo ontstond was prestigieus en eervol voor beide partijen. In Zeeland kreeg dit feodale systeem vorm in de tweede helft van de twaalfde eeuw. Beide graven namen edelen op in dit mannengerecht; edelen die vazal en leenman van de graven werden en beloofden hem met raad en daad bij te staan. We zagen eerder dat de meeste edelen in Zeeland ambachtsheer waren, en dit mannengerecht werd nu samengesteld uit de aanzienlijkste Zeeuwse ambachtsheren.

Ambachten als lenen

Het was gewoonte dat de leenheer bij het aangaan van deze verbintenis meestal een stuk land met alle gezagsrechten eraan verbonden als een soort beloning in leen gaf aan zijn nieuwe leenman. In de ogen van de graaf en zijn raadsliden waren de ambachten die deze leenmannen reeds van oudsher bezaten lenen, omdat zij, zoals we zagen, in die ambachten publieke gezagsrechten uitoefenden. De graaf en zijn entourage dachten dat in het verleden alle ambachtsheren hun ambachten daarom in leen gekregen hadden van de koning, want alleen hij kon zulke overheidsrechten delegeren. De idee dat deze ambachtsheren hun publieke gezag ooit in een ver verleden hadden verworven *zonder* toestemming of inmenging van de koning of wie dan ook, was ondenkbaar. En toch was dit in die tiende eeuw de gewone praktijk geworden. Filips van Leiden, een veertiende-eeuwse rechtsgeleerde en klerk – die dus dicht bij het grafelijke vuur zat –, was de merkwaardige situatie in Zeeland opgevallen. In principe zag hij in zijn tijd (circa 1355) alle publieke gezag als behorend bij de vorst, dus in ons geval de graven van Holland, maar in Zeeland, zo schreef hij, leek het wel of *iedereen* een deel van dit gezag in eigendom had. Dit ging hem veel te ver. Ook hij zag het ambacht als een *feodum* of leen (*casus* 79). Maar hij moet zich toch wel gerealiseerd hebben dat die

Zeeuwse ambachten dan toch wel erg vreemde lenen waren! Van de Zeeuwse ambachtsheren werden geen specifieke leenverplichtingen zoals leenhulde (*homagium*) of verheffingsrecht (*relevium*) geëist als zij opvolgden in het ambacht; ook de Zeeuwse praktijk van vererving op alle zonen en verkoop of vervreemding zijn ongebruikelijk in het Middeleeuwse leenstelsel (dat de *primogenituur* huldigt, dat wil zeggen dat alleen de oudste zoon opvolgt, zie de situatie tot op de dag van vandaag in Engeland).

Er zal, zo mogen we aannemen, aanvankelijk ook wel verzet zijn aangetekend door de Zeeuwse ambachtsheren tegen deze voorstelling van zaken door de graaf en zijn dienaren.

Waarschijnlijk nog niet eens zozeer tegen hun nieuwe status als grafelijk leenman of vazal als wel tegen de identificatie van hun ambachtsfunctie met lenen. Zij kon beschouwd worden als een ingreep in hun lokale bevoegdheden en nog sterker als een ongewenste en ongepaste nieuwheid, in strijd met het gewoonterecht en met de traditie. Daartegenover stond dat hun ambachtsfunctie vanwege de graaf – die in de loop van de eeuw steeds belangrijker werd – een legale basis en prestige kreeg. Dat uiteindelijk de graaf van Holland zijn visie in Zeeland Bewestenschelde tegenover de ambachtsheren heeft kunnen doorzetten, is een aanwijzing dat de vorming van landsheerlijke en later staatkundige eenheden, mede onder invloed van het Romeinse recht, het getij sterk mee had. Die ontwikkeling was niet meer te keren. Niettemin moest de graaf wel accepteren dat die Zeeuwse ambachten toch een geheel eigensoortige variant binnen het leenstelsel vormden.

Belangrijkste literatuur:

- C. Dekker, Zuid-Beveland. *De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen*, Assen, 1971. Akademisch proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Paul Brusse, Peter Henderikx redactie, Katie Heyning beeldredactie, *Geschiedenis van Zeeland, Deel I Prehistorie – 1550*, (Zwolle 2012). Hierin speciaal de hoofdstukken 5: Vroege middeleeuwen; 8: Landschap, bewoning en structuren; 9: Politieke geschiedenis, bestuurlijke instellingen en 11: Kerk en kerkelijke instellingen (alle van de hand van Peter Henderikx).

Wolfert van Borssele in 1299 te Delft vermoord. Hij wilde met andere leden van de Zeeuwse adel de splitsbaarheid van de leenambachten opgeheven zien. ZA, ZG, ZI, III-4.

Wolfert van Borssele, heer van Veere, overleden in 1299. ZA, ZG, ZI, IV-268.